श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाह र तत्कालीन नेपाल

—ढुण्डिराज भण्डारी

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका पाचौं उत्तराधिकारी श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाह बुद्धिले कुशाग्र, हृदयले महान्, भावनाले राष्ट्रिय भए तापनि भाग्यले एक अभागी राजा थिए । करीव ३१ वर्षको उनको राज्यकाल (वि. सं. १८७३–१९०४) मा नेपालमा जति अमानवीय घटनाहरू घटित भए र साथै देशभक्तहरूको इहलीला जुन बर्बर तरीकाबाट समाप्त गरियो त्यति कुनै पनि राजाको राज्यकालमा नेपालको इतिहासले प्रस्तुत गर्न सकेको छैन । दरवारभित्रका तत्कालीन स्वार्थी भारदारहरूको देशबेचुआ राजनीति, ईस्ट इण्डिया कम्पनीका पदाधिकारीहरूको नेपाल हड्पने कूटनीति र केही सीमित व्यक्तिका व्यक्तिगत स्वार्थ र दुराकांक्षा नै ती अमानवीय घटनाहरूका मूल कारण हुन् । जसले गर्दा नेपालको इतिहाससम्म भांडिन र राष्ट्र आफ्नो राष्ट्रिय चरित्र, मर्यादा, गौरव र संस्कृतिसम्मलाई प्रश्नवाचक चिह्नले हेर्ने स्वभावले प्रेरित भयो ।

भारतवर्षको इतिहासका कतिपय घटना (जयचन्द, मीरजाफर आदि ऐतिहासिक पात्रहरूको व्यक्तिगत स्वार्थ र साथै सिकन्दर, नादिर शाह र ईष्ट इण्डिया कम्पनी आदिका भारत–अभियान सम्बन्धी सफलताहरू) ले इतिहासका जिज्ञासुहरूलाई ठूलो शिक्षा प्रदान गरेको छ ।

इतिहासका सबै घटनाहरूको तुलनात्मक विशद अध्ययन र मनन गर्दा इतिहासका पुराना पाता पुनः नपल्टिऊन् र साथै विदेशी र विदेशीका इशारामा "वणिक्-वृत्ति" ले प्रेरित भई नेपालको इतिहास भांड्न लेखिएका इतिहासका कल्पित चरित्रचित्रण र घटनाहरू ऐतिहासिक प्रमाणका साथ इतिहासका प्रेमीहरूको समक्ष आएका छन् । तर आफ्नो स्वार्थगत भावनालाई कुण्ठित गरी आफ्नो देशको इतिहासको रक्षा गर्नु, ऐतिहासिक सामग्रीहरूको खोजी गर्नु, संचित राख्नु र ती सामग्रीहरूको अध्ययन, मनन र चिन्तनको आधारमा इतिहासका बिग्रन गएका अंशहरूलाई सच्याउनु इतिहासका प्रेमीहरूको पुनीत कर्तव्य हो ।

यिनै उपर्युक्त तथ्यहरूमाथि विचार गर्दागर्दै यसै क्रममा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको चरित्र, तत्कालीन राजनैतिक घटना र त्यसका निश्चित भयंकर परिणामसम्म पुग्न सकिन्छ । विदेशी इतिहासकार तथा उनका आधारमा अनूदित ऐतिहासिक घटनावली तथा एतिहासिक पात्रहरूका चरित्रचित्रण र प्राप्त ऐतिहासिक सामग्रीहरूका तथ्यांकहरू स्पष्ट रूपमा एक दोस्राका विरोधी लक्षित हुन्छन् । यसको अतिरिक्त यी इतिहासका चित्रहरू कल्पनाको आधारमा चित्रित हुन गएकाले स्वतः पनि एक दोस्राका विरोधी देखापर्दछन् ।

प्राप्त ऐतिहासिक प्रमाणको आधारमा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको जीवन दुई भागमा विभाजित देखापर्दछ । १, अपरिपक्व अवस्था र २ परिपक्व अवस्था । अपरिपक्व अवस्थाअन्तर्गत उनको जीवन बाल्यावस्था र युवावस्था यी दुई भागमा बांडिएको देखिन्छ ।

राजेन्द्र विक्रम शाह करीब २ वर्षको उमेरमा राज सिंहासनमा आसीन भएका थिए । १९ वर्षको अवस्थासम्म उनले अभिभाविका नायव जिज्यूमुमा महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको आश्रय प्राप्त गरेका थिए । वि. सं. १८७३ मा राजसिंहासनमा आसीन भएदेखि वि. सं. १८९४ सम्म मुख्तियार भीमसेन थापाको प्रशासकीय व्यवस्थाको आधारमा श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले देशको गौरवको रक्षा गरेका थिए । अब प्रश्न उठ्दछ– वि. सं. १८८९ मा नायव महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको निधनपछि दरवारका भारदारहरूले भीमसेन थापाको विरुद्ध १९ वर्षीय श्री ५ राजेन्द्र विक्रमको कान किन फुक्न थाले र श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको उमेर २५ वर्ष पुग्दा नपुग्दै वि. सं. १८९४ मा भीमसेन थापाको पतन किन भयो ?

नेपाल राष्ट्रका जनक दूरदर्शी पृथ्वीनारायण शाहले अंग्रेजहरूको उपनिवेशवादी नीतिलाई राम्ररी बुझेका थिए । यसैकारण उनले प्रशाका प्रधानमन्त्री ओटो वान विश्मार्कले जर्मन राष्ट्र खडा गर्नुभन्दा एक शताब्दी पूर्व नै नेपाल राष्ट्रको निर्माण गरेका थिए । अंग्रेजहरूको सम्बन्धमा उनको धारणा थियो–यिनीहरू पहिले शास्त्र देखाएर पछि शस्त्र प्रहार गर्दछन् । अर्थात् आर्काको राज्यमा पहिले धर्मप्रचारका लागि पादरी पठाउँछन्, उनीहरूको सफलतापछि व्यापारीहरू र अन्तमा क्रमशः त्यस राज्यमा आफ्नो राजनैतिक अधिकार कायम गर्दछन् । हुन पनि पछिका घटनाहरूले उनको धारणालाई सत्य सिद्ध गरेका छन् । यसै धारणाको आधारमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो जीवनपर्यन्त अंग्रेजहरूलाई नेपालको भूमिमा प्रवेश गर्न दिएका थिएनन् । वि. सं. १८१९ मा सिंधुलिगढी युद्धमा भएको किन्लोकको पराजय यस्तै रूपमा देखापर्दछ । पृथ्वी नारायण शाहले नेपालराष्ट्रको निर्माण त गरे तर देशको दुर्भाग्यले गर्दा अल्प समयमा नै इहलीला समाप्त गर्नुपरेकोले प्रशासनिक व्यवस्थालाई उनले सुदृढ पार्न सकेनन् । श्री ५ प्रताप सिंह शाहको राज्यकाल एक त अत्यन्त अल्प रह्यो र अर्को उनले आफ्नो अल्प (२ वर्ष १० मैना) राज्यकालमा पनि राज्यविस्तार गर्ने भावनालाई नै व्यावहारिक रूप प्रदान गरे । उनको निधनपछि बालक रणबहादुर शाह राजसिंहासनमा आसीन भए । राजा कमजोर भएको खण्डमा राज्य कसरी भारदारहरूको हातको खेलौना हुन जान्छ भन्ने तथ्य मल्लकालीन पाटनको इतिहासले प्रस्तुत गरेको छ । हुनत श्री ५ प्रतापसिंह शाह र बहादुर शाहको झगडाले राजदरबारमा षड्यंत्रको बीजारोपण प्रारम्भ भइसकेको तथ्यतिर आकर्षित गर्दछ, तर यसको स्पष्ट लक्षण रणबहादुर शाहको राज्यकालमा देखापरेको छ । दरबारी षड्यंत्रमा स्वार्थी भारदारहरूको मात्र हात थिएन बरु ब्रिटिश कम्पनी सरकारको पनि हात थियो भन्ने कुरा ऐतिहासिक प्रमाणद्वारा सिद्ध भइसकेको छ ।

अब अर्को प्रश्न उठ्छ– भारतको उत्तरको एउटा कुनामा रहेको भौगोलिक दृष्टिबाट यति सानो राज्यमाथि ब्रिटिश कम्पनी सरकारको त्यत्रो ठलो गृद्धदृष्टि किन पऱ्यो जसले गर्दा बहादुर शाह तथा भीमसेन थापाको पतन भयो, माथवरसिंह तथा गगनसिंहको हत्या भयो र साथै नेपालले कोतपर्व र भण्डारखालपर्व जस्ता कल्पना गर्न पनि डर लाग्ने अमानवीय घटनाहरू देख्नुपऱ्यो ।

इंगलैण्डको इतिहास ट्यूडर कालमा गृहकलह र हनोवरकालमा जातीय युद्धले भरिएको छ । युद्धको मूल कारण उपनिवेशप्रसारण नीति नै बोध हुन्छ । पुर्तगीज, डच, फ्रांसिसी र अन्तमा अंग्रेजहरूको क्रमशः भारतमा आगमनसम्बन्धी घटनाले उपर्युक्त विचारलाई बल प्रदान गर्दछ । सन् १६०० ई को ३१ दिसम्बरमा अंग्रेजहरूले भारतमा ईस्ट इण्डिया कम्पम्पनीको स्थापना गरेका थिए । अंग्रेजहरूले यस समयदेखि श्री ५ रणबहादुर शाहको राज्यकालसम्म कैयौं पटक यूरोपीय देशमा आफ्ना जातभाइहरूसित र एशियामा विभिन्न राजारजौटाहरूसित युद्ध गरी एशियाको व्यापार र राजनीतिबाट अन्य यूरोपीय जातिहरूलाई स्वदेश फर्कन बाध्य गरेका थिए । सन् १७८३ ई. को वारसाइलको सन्धिद्वारा अमेरिकन उपनिवेश आफ्नो हातबाट गुमेपछि यता इंगलैण्डमा १८ औं शदीको उत्तरार्धमा औद्योगिक क्रान्तिले जरो हालेपछि आफ्नो व्यापार सुरक्षित राख्न भारतवर्षमाथि आफ्नो अधिकार बलियो पार्नु परमावश्यक थियो । यसै कारण अंग्रेजहरूले भारततिर जाने सबै जल स्थल दुवै भागलाई अनेक छल, बल तथा कूटनीतिद्वारा क्रमशः आफ्नो अधिकारमा पारेका थिए । अंग्रेजहरू रूसलाई ब्रिटिश भारतको निश्चित खतरा मान्दथे । यसकारण रूसको दृष्टिबाट भारतलाई बचाउन प्राकृतिक ढाल अफगानिस्तान र तिब्बत यी दुई राज्यलाई आफ्नो अधिकारमा पार्नु परमावश्यक थियो । तिब्बत र नेपाल एक दोस्रासित जोरिएका हुनाले नेपालको राजनीतिमाथि पनि आफ्नो अधिकार कायम गर्नु ईस्ट इण्डिया कम्पनीका लागि परमावश्यक थियो । यसै कारण ईस्ट इण्डिया कम्पनीको दृष्टि नेपालमाथि परेको थियो ।

अपरिपक्व बालक श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको राज्यकालमा पनि कमाण्डर इन चीफ र मुख्तियारीको पद भीमसेन थापाले नै प्राप्त गरेका थिए । उनको परराष्ट्र नीति नेपाल राष्ट्रका जनक पृथ्वी नारायण शाहको परराष्ट्र नीतिको व्यावहारिक रूप थियो । नेपालबाट त के सम्पूर्ण एशियाबाट नै ब्रिटिश–उपनिवेशवादलाई पलायन गराउने इरादाको आधारमा उनले आफ्नो सम्पूर्ण नीति बनाएका थिए । काशीबाट रण-

बहादुर शाहलाई नेपाल फिर्ता गराउंदा दूरदर्शी भीमसेन थापाले आफ्नो बुद्धिचातुर्य र कूटनीतिमा अंग्रेजहरूलाई राजनीतिको यौटा सानो तर महत्वपूर्ण पाठ पढाइसकेका हुनाले ईस्ट इण्डिया कम्पनी अब आफ्नो सैनिक बलद्वारा नेपालमाथि अधिकार कायम गर्न चाहन्थ्यो । सोझै आक्रमण गर्दा वि. सं. १८५८ को सन्धिमाथि प्रभाव पर्ने हुनाले बुटवल र स्यूराजको इलाकालाई आधार बनाएर उनीहरूले कचिंगल उठाए । यस सम्बन्धमा केवल २५ दिनको म्याद दिई युद्धघोषणा गर्नुभन्दा १० दिन-अगाडि नै वि. सं. १८७१ मा श्री ५ गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको राज्यकालमा नेपालमाथि आक्रमण गरेका थिए । अब पुनः प्रश्न उठ्छ– वि. सं. १८५८ को सन्धिद्वारा एक प्रकारले मित्र भइसकेको स्वाभिमानी नेपालको विरुद्ध निराधार कचिंगल उठाई हतारिएर आक्रमण गर्ने के कारण थियो ?

एक त महत्वाकांक्षी नेपालको बढ्दो शक्तिले अंग्रेज-हरूको उपनिवेशवादनीतिमाथि आघात पुऱ्याएको थियो र अर्को त्यस समयमा कूटनीतिज्ञ भीमसेन थापा ग्वालि-एरमा नेपालका वकिल भएर गएका पद्मपाणिद्वारा मराठा–शक्ति र सिखदरवारमा नेपालका वकिल भई गएका पृथ्वीविलासद्वारा सिखशक्तिलाई नेपालको अनुकूल र ईस्ट इण्डिया कम्पनीको विरुद्ध पारी त्रिशक्ति (नेपाल, मराठा र सिख) भएर अंग्रेजहरूलाई भारतवर्ष-बाट लखेट्ने प्रयत्नमा थिए * । वस्तुतः यी त्रिशक्ति आपसमा मिल्न पाएको भए एशियाको इतिहास आज अर्कै हुने थियो । यिनै कारणले गर्दा हतारिएर पूर्व-योजनाअनुसार नेपाल हड्पने नीतिले उनीहरूले आक्रमण गरेका थिए । वीर नेपालीले आफ्नो देशको एक एक अंवल भूमिको रक्षाको लागि जुन अपूर्व वीरता र धैर्य देखाए साथै यस युद्धमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीको जति धनजनको क्षति भयो त्यो निकै रोमाञ्चकारी छ । यसमा नेपालको इतिहास साक्षी छ । चीनको सहायता समयमा नआएकोले र आक्टरलोनीको दोस्रो अभियानले गर्दा देशको धनबल र जनबल सीमित भएकोले युद्ध-नीतिमा चतुर भए तापनि भीमसेन थापाले बाध्य भएर कूटनीतिद्वारा आफ्नो इच्छाको विरुद्ध अंग्रेजहरूसित सुगौलीसन्धि कायम गर्नुपऱ्यो । सुगौलीसन्धिले नेपाल र सिख– शक्तिलाई भविष्यमा मिल्ने बाटो सदाका लागि बन्द गरिदियो र साथै नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट कायम भयो । नेपालमा ब्रिटिश रेजिडेण्ट कायम भए तापनि स्वाभिमानी भीमसेन थापाले रेजिडेण्टमाथि कडा प्रतिबन्ध लगाएका थिए । रेजिडेण्टका कुनै पनि अधिकारी नेपाल सरकारको आदेशविना न त आफ्नो सीमाभन्दा बाहिर विचरण गर्न सक्दथे न कुनै नेपाली नागरिकसित भेटघाट नै । फलतः रणबहादुर शाहका पालामा चवन्नी कोठी खोल्न हतारिएका ईस्ट इण्डिया कम्पनीका अधिकारीहरूले नेपालमा रेजिडेण्ट कायम गरिसकेपछि पनि खुलेर राजनीति खेल्न नपाउंदा भित्र–भित्रै थापाका विरोधी भारदारहरूलाई आफ्नो अनुकूल पार्ने कूटनीतिको प्रयोग गरे । रणजंग पाण्डे भीमसेन थापाको पतन गराउन चाहन्थे । फलतः उनले आफ्ना समर्थकहरूका साथ यस कार्यमा ब्रिटिश रेजिडेण्टको साथ दिए । मुख्तियार भीम-सेन थापाले नायव महारानी ललित त्रिपुर सुन्दरीको आड प्राप्त गरेकोले यी षड्यंत्रकारीहरूको दरवारमा केही लाग्दैनथ्यो । तर वि. सं. १८८९ मा नायव महारानीको स्वर्गवास भएपछि यी षड्यंत्रकारीहरूले आफ्नो स्वार्थ-सिद्ध गर्ने मार्ग निष्कण्टक पाए । यस समयमा १९ वर्षीय श्री ५ राजेन्द्र अनुभवको क्षेत्रमा परिपक्व थिएनन् । कुचक्रीहरूले उनको यस कांचो अवस्थाबाट गलत फाइदा उठाए र नित्यप्रति मुख्तियार भीमसेन थापाको विरुद्ध श्री ५ राजेन्द्रको कानमा विषवमन गर्न थाले । फलतः वि. सं. १८९४ सालको श्रावण महीनामा षड्यंत्रकारीहरूले रचेको कल्पित घटनाको आधारमा मुख्तियार भीमसेन थपाको पतन भयो । जुन महापुरुषले श्री ५ रणबहादुरको समयदेखि आफ्नो, (राजेन्द्रको,) करीव २४ वर्षको अवस्था सम्म करीब ३१ वर्षको यौटा लामो अवधिमा कुनै प्रकारको लोभलालसा मनमा नराखी राष्ट्रहितलाई सर्वोपरि संझी आफ्नो बुद्धिचातुर्य तथा अथक परिश्रमद्वारा राष्ट्रलाई अनेक संकटबाट बचायो त्यस्ता महान् देशभक्तको सम्बन्धमा राम्ररी छानवीन नै नगरी सर्वस्व हरण गरी बन्दी बनाउनु र फेरि कुचक्रीहरूको भत्ताइमा लागी प्रमाण नभेट्टिएर एकपल्ट निर्दोष सावित भइसकेको मुद्दालाई तत्कालीन मुख्तियार रणजंग पाण्डेको मंत्रणामा पुनः उल्टाउने कार्यले श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको अपरिपक्क अवस्था प्रकट गर्दछ ।

भीमसेन थापाको बलिदानले श्री ५ राजेन्द्रको अपरि-

* (१) चित्तरंजन नेपालीकृत– "भीमसेन थापा र तत्कालीन नेपाल"मा प्रकाशित पद्मपाणिको पत्र नं. २३ पृ. २८५ र" पृथ्वीविलासको अख्तियारनामा" पत्र पृ १२५। (२) "संस्कृत सन्देश" वर्ष १ अंक ९ पृ, १–५

पक्व युवावस्थालाई समाप्त गर्दछ र साथै उनको ज्ञान-चक्षु पनि खोलिदिन्छ । तर उनी अब त्यस अमूल्य रत्न भीमसेन थापालाई कसरी प्राप्त गर्न सक्दथे ? फेरि पनि परिस्थितिसित कहिल्यै हार नमान्ने कूटनीतिविशारद श्री ५ बडा महाराजाधिराज पृथ्वी नारायण शाहका पाचौं उत्तराधिकारी श्री ५ राजेन्द्रले पनि निर्भयता र धैर्यका साथ आफ्ना पूर्वजहरूले अपनाएको परराष्ट्र नीतिलाई नै कूटनीतिको आधार मानी कार्यान्वित गर्ने संकल्प मनमा लिए । यस नीतिलाई कार्यान्वित गर्न सर्वप्रथम घरका भेदिया ब्रिटिश रेजिडेण्टका समर्थन प्राप्त मुख्तियार रणजंग पाण्डेलाई अंग्रेजहरूको दृष्टिबाट खसाल्नुका साथै उनका समर्थक दरवारका अन्य कुचक्री भारदारहरूको पतन गराउनु परमावश्यक थियो । यै लक्ष्य लिएर आफ्नो संकल्पमा दृढ भएर श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले आफ्ना गुमेका इलाका पुनः फिर्ता गराउन पूर्वप्रतिज्ञा-अनुसार मुख्तियार रणजंग पाण्डेमाथि दवाव हाले । भीमसेन थापाको मुख्तियार कालमा रणजंग पाण्डेले गुमेका इलाकाहरू र सुगौलीसन्धिको सारा दोषारोपण भीमसेन थापामाथि हाली अधिकार पाएको खण्डमा उक्त गुमेका इलाकाहरू पुनः फर्काउन सक्छु भन्ने प्रतिज्ञा गरेका थिए । अब उनको स्थिति धरमरिएको देखिन थाल्यो । तर श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको समक्ष केही नलागेकोले अन्तमा रणजंग पाण्डेले ईस्ट इण्डिया कम्पनीअधिकृत चम्पारन जिल्ला अन्तर्गत रामनगरमाथि आक्रमण गर्न बाध्य हुनुपर्‍यो । यस कार्यद्वारा कूटनीतिज्ञ श्री ५ राजेन्द्रले अंग्रेजहरूको दृष्टिबाट रणजंग पाण्डेलाई खसाई आफूलाई ब्रिटिश समर्थक जस्तो देखाएको तथ्य कलकत्ता-स्थित नेपालका वकिल लोकरमण उपाध्यायका नाममा वि. सं. १८९८ सालमा पठाएको पत्रले स्पष्ट गर्दछ । यस पत्रद्वारा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालको प्रशासकीय व्यवस्थामा राम्ररी दखल दिन लागिसकेको थियो र साथै सालबसाली हुने नयां पजनीमा आफ्ना समर्थकहरू भर्न थालेको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

अर्जिले सवै विस्तार जाहेर भयो . माउक साहेब सिक्रिटरिले कौलकरार वमोजिम रहनु भन्या विस्तारको कुरा वहुत वढिया गर्‍याछन् पजनीका कुरालाई सायेत हेरी थमौति गर्न्या दस्तुर अघि देखि चलि आएकी हुनाले आजतक सायेत न ठहर्दा ढिल भयाको हो अवर वढिया सायतमा मुषतियार चौतरियाको थमौती भै सरासर पजनी हुन्छ विचमा घटिया मानिसहरूका गर्नाले केहि कुराको तफावत पर्‍या जस्तो हुन गयो त पनि जो कवुल करार भै लेख पढ गरि रजीडट हाजसन साहेब मार्फत अघि वन्दोवस्त लाठसाहेवलाई गयाको छ उस बमोजिम कदाचित् हाम्रा तरफबाट आर्को तरह हुन्या छैन दिन प्रदिन दोस्ति बढदै जावस भन्या यही मनमा रहेछ तिमीले यही व्यहोराका चाहिन्या वातचित माउक साहेब सित गरि जो भयाको विस्तार हाम्रा हजूर विति पठाउन्या काम गरे* ।

यस प्रकार कूटनीतिज्ञ श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहले एकतिर त अंग्रेजहरूका समर्थक दरवारका षड्यंत्रकारी भारदारहरूलाई उनीहरूको दृष्टिमा तल खसाली आफूलाई ब्रिटिश समर्थक जस्तो देखाएका थिए र अर्कोतिर भित्रभित्रै ईस्ट इण्डिया कम्पनीको जरो उखेल्ने र देशको गौरवको रक्षा गर्ने कूटनीति खेलेका थिए । यै कूटनीति-को आधारमा उनले आफूमा र रानीमा ठूलो झगडा देखाई आफ्नो लक्ष्य सिद्ध गर्ने इरादा गरेका थिए । यो झगडा देखाउनमा कारण थियो । रणजंग पाण्डेको पतनपछि फत्तेजंग शाह मुख्तियार भएका थिए । यिनी कमजोर प्रकृतिका व्यक्ति थिए । न त कूटनीतिज्ञ थिए न दूरदर्शी नै । उनको राजनैतिक सल्लाहमा चलेर आफूले चिताएको ठूलो लक्ष्य पूर्ण होला भन्ने विश्वास श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको मनमा थिएन । कारण उनले त अंग्रेज जस्तो सबल र कूटनीतिज्ञ जातिसित मोर्चा लिनु थियो । अंग्रेजहरूको जन्मजात विरोधी, राष्ट्राभिमानी माथवरसिंहद्वारा नै यत्रो ठूलो काम सम्पन्न हुन सक्छ भन्ने कुरा श्री ५ राजेन्द्रको अन्तरात्माले ठानेको थियो । यस समयमा माथवरसिंह थापा लाहौरमा थिए । उनीलाई नेपाल बोलाएर उनको हातमा राष्ट्रको प्रशासनिक व्यवस्था र फौजी व्यवस्था सुम्पनु परमावश्यक थियो । सोझै आफूले उनलाई नेपाल बोलाउदा अंग्रेजहरू सशंकित हुने सम्भावना देखेकाले कूटनीतिज्ञ श्री ५ राजेन्द्रले पहिले त आफूमा र आफ्नी महारानी राज्य-लक्ष्मी देवीमा झगडा भएको अफवाह प्रचारित गरी अन्तमा वि. सं. १८९९ सालमा शाही घोषणाद्वारा रानी-लाई आफ्नो सम्पूर्ण शाही अधिकार प्रदान गरे । दर-वारका यी षड्यंत्रकारीहरूले पहिले पनि जेठी महारानी साम्राज्य लक्ष्मी देवी र कान्छी महारानी राज्य लक्ष्मीको वीचमा नारीसुलभप्रकृति सौतिने डाह उत्पन्न गरी त्यसका आधारमा उनीहरूले नचिताएको कुरालाई कल्पनाको आधारमा दुवै महारानीहरू आपनाआफ्ना शाहजादालाई

---

*"इतिहास प्रकाश," अंक १ पृ. ९६

युवराज बनाउने प्रयत्नमा छन् भनी जनतामा भ्रम प्रचारित गरेका थिए र यस समयको राजारानीको योजनाबद्ध झगडालाई पनि यिनीहरूले चारित्रिक लाञ्छन लगाई चिताउन नसकिने भावना जनतामा प्रचारित गरेका थिए भन्ने तथ्यको उद्‌घाटन ऐतिहासिक प्रमाणले गरेको छ १।

वि. सं. १८९९ मा नियुक्तिसम्बन्धी सम्पूर्ण शाही अधिकार रानीलाई सुम्पेपछि पनि वि. सं. १९०० मा माथवरसिह थापालाई प्रधानमन्त्री बनाउंदा श्री ५ राजेन्द्रद्वारा आफ्नो नाममा नियुक्तिपत्र दिने कार्य दुवै राजदम्पतीको आपसी कलह वस्तुतः देखावटी थियो भन्ने तथ्य स्पष्ट गर्दछ । रणबहादुर शाहका पालामा एक पल्ट धोखा खाइसकेका अंग्रेजहरूले राजदम्पतीको यस आपसी कलहलाई पहिलेको जस्तो राजनैतिक चाल ठाने । रणजंग पाण्डे तथा उनका समर्थकहरूले यस परिस्थिति-बाट फाइदा उठाई श्री ५ राजेन्द्रको आन्तरिक इच्छा व्रिटिश रेजिडेण्टलाई अवगत गराई दिएको सम्भावना तत्कालीन व्रिटिश रेजिडेण्ट हाग्सनले भारतका तत्कालीन वाइसराय लार्ड एलिनवरालाई लेखेको पत्रले सत्य सिद्ध गर्दछ २। हाग्सनले एलिनवरालाई लेखेका थिए "आदेश पाएको खण्डमा ऐले उनी नेपालमा रक्तको खोलो बगाउन पूर्णतया समर्थ छन्।" तर भारतका तत्कालीन वाइसरा-यलाई एलिनवराले यो कार्य रोकी पठाए। रोक्नका खास कारण हुन् पहिले भनिए जस्तै रूसको दृष्टिबाट भारतको रक्षा गर्ने दुई प्राकृतिक ढाल मध्ये अफगानिस्तान पनि एक हो । त्यस समयमा फारसको शाह रूससित मिलेर व्रिटिशविरोधी हुन गएकाले अफगानिस्तानमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीसमर्थक शासक हुनु परमावश्यक थियो। यसैकारण भारतका तत्कालीन वाइसरायलाई आकलैण्डले अफगानि-स्तानका वैधानिक शासक दोस्त मोहम्मदलाई गद्दीबाट जवरदस्ती हटाई ईस्ट इण्डिया कम्पनीसमर्थक शाह शुजा-लाई गद्दीमा बसाउंदा त्यहांका देशभक्त सरदारहरूले दोस्त मोहम्मदका छोरा अकबरखांका नेतृत्वमा विद्रोह खडा गरेका थिए। यस विद्रोहले एक त शाह शुजालाई लघा-यो र अर्को वेलेजलिले चलाएको सहायक प्रथा (Subsidiary alliance) अनुसार अफगानिस्तानमा कायम रहेका १६००० फौजी जवानहरूलाई एक एक गरी सखाप पारेको थियो । केवल डाक्टर व्राइडन एक्लै आफ्नो ज्यान जोगाई त्यहांबाट भाग्न समर्थ भएका थिए । अन्तमा व्रिटिश कम्पनी सरकारले आफ्नो कैदमा परेका दोस्त मोहम्मदलाई आफूले नीचदेखि ससम्मान मुक्त गरी अफगानीहरूसित सन्धि कायम गर्नुपरेको थियो । यस घट-नाले कुनै पनि देशलाई छलछामद्वारा आफ्नो अधिकारमा पार्नका लागि शाहशुजा जस्ता यौटा अराष्ट्रिय तत्वको सहायताले मात्र काम चल्दैन बरु त्यस देशका सम्पूर्ण देशभक्तहरूलाई जरैबाट नष्ट गर्नुपर्दछ भन्ने तथ्य अंग्रेजहरूका समक्ष पछि यै अनुभवको आधारमा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले नेपालमा कोतको भूमिका रच्ने प्रेरणा प्राप्त गरेको तथ्य श्री हृषीकेश शाहले पनि व्यक्त गर्नु भएको छ ३। यस प्रकारलाई आकलैण्डको नीतिले सशंकित रहेको अफगानिस्तानको भय, ग्वालियरको विशाल सेनाको आतंक र सिखहरूको बढ्दो प्रबल शक्तिले गर्दा लार्ड एलिनवरा एकसाथ अर्को चौथो हिन्दुशक्ति नेपाल-लाई त्यस समयमा आफ्नो विरुद्ध उत्तेजित गर्न चाहँदैनथे । फलतः भारतका तत्कालीन वाइसरायलाई एलिनवराबाट सहमति प्राप्त नभएकोले सदा अनुशासनमा रहने र साथै आफ्नो देश र आफ्नो जातिको हितमा आफ्नो व्यक्तिगत स्वार्थको बलिदान गर्ने अंग्रेज जातिका सन्तान हाग्सनले आफ्नो भावनालाई आफूतिरबाट त्यस समयमा रोक्नुपर्‍यो । रेजिडेण्ट हाग्सनले आफूतिरबाट यस कार्यलाई समयको प्रतीक्षामा स्थगित गरे तापनि उनीद्वारा पाठ पढाइएका देशद्रोहीहरूले आफ्नो स्वार्थ-पूर्तिमा हतारिएर वि. सं. १८९९ सालमा "षेलषाल" रचेका थिए । यस "षेलषाल" द्वारा उनीहरू देशभक्त-हरूलाई राजाको हातबाट नै खतम गराई आफूले गुमा-एको अधिकार पुनः प्राप्त गर्न चाहन्थे । तर भीमसेन थापाको सम्बन्धमा एक पल्ट ठूलो धोखा खाई समय र अनुभवको आँचमा खारिएका परिपक्व श्री ५ राजेन्द्रलाई धोखा दिनु अब साधारण कार्य थिएन । फलतः यी कुचक्रीहरू आफूहरूले रचेको "षेलषाल" मा स्वतः अल्झिए ४।

पूर्वयोजनाअनुसार सम्पूर्ण शाही अधिकार प्राप्त कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मी देवीको अनुरोधमा माथवर-सिंह थापा लाहोरबाट नेपाल फर्कदा ईस्ट इण्डिया कम्पनीले उनलाई ३५–३६ हजार फौजका मालिक

१—"इतिहास प्रकाश" अंक १ पृ. ४१ २— हाग्सनको पत्र । ३—"Nepal and the world" page 9 -10
४— "इतिहास प्रकाश" अंक १ पृ. १५७

बनाई मैह्लाको एक लाखको खान्गी दिन्छु भनी भारतमा नै रोक्ने प्रयत्न गर्दा पनि सारा प्रलोभनलाई तृणवत् सम्झी देशको सेवा गर्नु नै उचित ठानी उनी नेपाल फर्केर आएका थिए । "तिमी हाम्रा दरबारमा बस तिमीलाई पैतिस् छतिस हजार फौजको मालिक हौं । मैह्लाको लाष रूपैया षानगि षाऊ भनी कबौल गर्‍या छन् . जनरण माथवरसिंह थापाले त्यो कबौल त्रिणबमोजिम मानि हाम्रो निमिष र दुष्ट अपराधीले लायाका कुल अपवातको उद्धार गर्न समझी लाष रूपैयाको देशदेशको चीज सौगात ली १९०० सालका वैशाषमा हाम्रा हजूरमा दाषिल भयो जो ल्यायाको दौलथ चिजीविज हाम्रा नजराना चह्रायो*।" नेपालमा उनको ठूलो स्वागत भयो र उनको विशेष सम्मानमा सर्वप्रथम उनलाई प्रधानमन्त्रीको पद प्रदान गरियो ।

श्री ५ राजेन्द्रविक्रम शाहको यस कूटनीतिक कार्यले ईस्ट इण्डिया कम्पनीका अधिकारीहरूको आंखा छर्लंग खोलिदियो । नेपालले धेरै पहिलेदेखि नै अंग्रेजहरूको विरुद्ध पृथ्वीविलासद्वारा सिखशक्ति, चौतरिया पुष्कर शाहद्वारा चीनशक्ति र साथै वाणिनिधिको वाणीद्वारा एशियाका सम्पूर्ण शक्तिलाई एक सूत्रमा गांसिन आवाहन गरेको थियो । फलतः अंग्रेजहरूले यी शक्तिहरूलाई एक एक गरी चुपचाप सखाप पारी अन्तमा एक्लो नेपाललाई हड्पने चाल चले । यै नीतिको आधारमा नेपालका अत्यन्त छिमेकी तथा एकै प्रकारका हिन्दू राज्य ग्वालियर र पंजावलाई क्रमशः वि. सं. १९०० (सन् १८४३ ई.) को ग्वालियर युद्ध र वि. सं. १९०२ (सन् १८४५ ई.) को सिखयुद्धद्वारा पराजित गरी यी राज्यहरूको सैनिकशक्ति नगण्य बनाई त्यहां आफ्नो रेजिडेण्ट कायम गरे । यसै बीचमा नेपालस्थित ब्रिटिश रेजिडेण्टले जंगबहादुरको निर्माण गरी आफ्नो इशारामा माथवरसिंह थापा तथा गगनसिंहको हत्या गर्न लगाए ।

माथवरसिंह थापाको हत्याको दोषरोपण विदेशी इतिहासकारहरूले सती साध्वी राज्यलक्ष्मी देवीमाथि थोपरी उनको चरित्रको विरुद्ध अनेक कल्पित प्रसंग इतिहासमा जोडी आफ्नो वर्णनलाई सांचो तुल्याउने असफल प्रयत्न गरेका छन् । तर यस सम्बन्धमा विदेशीहरूले लेखेको तथा उनीहरूको आधारमा स्वदेशी इतिहासकारहरूले लेखेको इतिहासदेखि बाहेक अन्य ऐतिहासिक प्रमाण आजसम्म भेट्टिएको छैन । अतः महारानी राज्यलक्ष्मी देवीको सम्बन्धमा लेखिएका विवरणहरू पूर्णतया कपोलकल्पित ठहरिन्छन् । जुन देशभक्त सेवकहरूको सहायतामा आफ्नो लक्ष्य प्राप्ति गर्ने पूर्ण आशा थियो तिनीहरूको यस प्रकार निर्मम हत्या हुंदा राजारानीले विचलित हुनु स्वाभाविकै थियो । फेरि नारी जाति त स्वभावले नै कोमल हुन्छन् ; तर मानव सुलभ यस कमजोरीको आधारमा सती साध्वी महारानी राज्यलक्ष्मी देवीमाथि विदेशी इतिहासकारहरूले आफ्नो जातिको ढाकछोप गर्न आफ्नो इतिहासमा चिताई नसक्नु असफल प्रहार गरेका छन् ।

यस प्रकार वि. सं. १९०२ सम्म भारतका हिन्दूशक्तिलाई पूर्ण रूपले पंगु बनाई ईस्ट इण्डिया कम्पनीले आफ्नो सम्पूर्ण कुदृष्टि नेपालमाथि दिएको थियो । नेपालको राजनीतिलाई आफ्नो अनुकूल पार्न अंग्रेजहरूले प्रतापसिंह शाहदेखि ऐलेसम्म अथक प्रयत्न गरेका थिए । यस कूटनीतिक कार्यमा अंग्रेजहरूले आफ्नो जन, धन र इज्जतका साथै ७० वर्षको यौटा लामो अवधि खर्च गर्नुपरेको थियो । यसको बदलामा उनीहरू नेपालका केही इलाकाहरूका साथ वीर बहादुर शाह, देशाभिमानी भीमसेन थापा, स्वामिमानी माथवरसिंह थापा, आदिलाई क्रमशः आफ्नो मार्गबाट हटाउन सफल भएका थिए । अब ईस्ट इण्डिया कम्पनी नेपालको राजनीतिमा धेरै समयसम्म अल्झिएर आफ्नो समयको दुरुपयोग गर्न चाहन्नथ्यो । फलतः उ हतारियो । उसको हतारमा दुराकांक्षी जंगबहादुरको हतार पनि मिल्न गएकोले गगनसिंहको हत्याको आधारमा कोतको भूमिका निर्मित भयो र त्यसमा सम्पूर्ण देशभक्तहरूको निर्मम हत्या गरियो । ईस्ट इण्डिया कम्पनीका पदाधिकारीहरूले अफगानिस्तानको पराजयबाट कोतकाण्ड गराउने प्रेरणा प्राप्त गरेका थिए भन्ने तथ्य प्रसंगवश उल्लेख भइसकेको छ । कोतकाण्डपछि, परिस्थितिसित कहिले हार नमानी उद्योगमा सदा विश्वास राख्ने निर्भय तर अभागी राजा श्री ५ राजेन्द्रले भण्डारखालयोजना र अलौयुद्धद्वारा नेपालको भाग्यरेखाबाट निरंकुश अवैधानिक राणाशासन हटाउने प्रयत्न गरेका थिए तर उनको प्रयत्न नेपालको इतिहासलाई मंजूर थिएन । फलतः देश र देशको इतिहास दुबै विदेशीको इशारामा निर्मित हुन थाले ।

*"इतिहास प्रकाश" अंक १ पृ. ४४ पंक्ति ३६–४२

श्री ५ राजेन्द्रको राज्यकालमा नै यस प्रकार अमानवीय घटना घटित भएकाले र साथै नेपालको इतिहासमा राणाअध्याय जोरिन गएकोले आफ्नो दोष लुकाउन र जनताको दृष्टिबाट नेपालको राजसिंहासनलाई गिराउन इतिहासका पानामा कल्पित घटना र चरित्रहरू चित्रित भएका छन् र कल्पनाका केन्द्रविन्दु श्री ५ राजेन्द्र हुन गएका छन् ।

वस्तुतः ऐतिहासिक प्रमाणको आधारमा नेपालको इतिहासको विवेचना गर्ने हो भने श्री ५ राजेन्द्र विक्रम शाहको जीवनको उत्तरार्द्ध कुचक्रीहरूलाई आफ्नो मार्गबाट हटाउन व्यतीत भएको र एशियाको भूमिबाट अंग्रेजहरूको उपनिवेशवादनीतिलाई पलायन गराउन व्यतीत भएको तथ्य बोध हुन्छ र उनको यस पुनीत कार्यमा उनकी सती साध्वी कान्छी महारानी राज्यलक्ष्मी देवीले कल्पनाको आधारमा आफ्ना विरुद्ध फैलाइएका अफवाहसम्मको परवाह नगरी हिन्दूमर्यादाको अनुसार पतिपरायणा भई पतिलाई सहयोग गरेको तथ्य प्रकाशमा आउंछ ।